

LITERARNI SPREHOD PO DELU STARE LJUBLJANE

Etiam saxa loquuntur.

Živa podoba krajev, kjer je umetnik živel in delal ter zajemal iz njih motive svojim stvaritvam, nam pomaga še bolj se približati umetniku. Za objektivno razumevanje umetnosti in njenih stvariteljev pa je celó nujno poznati njihove kraje in deželo, in sicer z vso družbeno podobo tedanje dobe, sicer so naše sodbe kaj lahko anahronistične in laiško subjektivne. Kratko je to povedano v Goethejevem izreku: »Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen.«

To velja *mutatis mutandis* za vse vrste umetnosti, prav posebej še za besedno. Kdor na primer ni še nikoli videl in zadihal kraške zemlje in njenih borov, doživi Kosovelove pesmi mnogo manj intimno. K stvaritvam iz odmaknjene dobe je pa potrebno tudi poznanje zgodovine krajev, kakor je sploh vsakomur potrebno poznanje domače zemlje, ako hoče resnično živeti z njo, sicer je v svoji lastni domovini kakor tujec.

S takimi mislimi pojdemo na *literarni sprehod po Ljubljani*. Zanimiv bi bil po kronološkem redu dogodkov ali po zaokroženih poglavjih posameznih osebnosti. Pravi sprehod po mestu pa je vezan na zaporedje objektov po krajevni legi. A tudi tu moramo včasih stopiti vsaj v mislih hkrati na različne kraje, ki jih vzročno veže isti dogodek.

Ljubljano je opisala in zbirala njeno zgodovinsko gradivo pisana množica njenih Homerjev. Ker pa ta spis ni razprava, ki bi potrebovala dokumentarnega utemeljevanja za posamezne probleme, marveč je le izbor dognanih dejstev, virov ne navajam podrobno.

Stopimo na *vrh Ljubljanskega gradu*, da si za uvod predočimo kratko skicirano zgodovinsko podobo Ljubljane bolj plastično! Razgled z Gradu na mesto in obsežno panoramo je popisal Josip Wester v brošuri »Razgled z Ljubljanskega grada« (1929). To prepustimo posebnemu ogledu.

Nas zanima zdaj grajski hrib. Na njem je bil čisto naravno začetek naselja že v »najstarejših« časih. Ko se je dno usahlega jezera od našega griča do Krima posušilo v trdna tla, je bil takle griček, ki ga obdaja reka po 100 do 500 m blizu kar od treh strani, prav privlačna točka za utrdbo. O tem pripovedujejo izkopenine o Ilirih ob koncu »železne dobe«. Za njimi so imeli tu utrdbo Rimljani do 5. stoletja, nato Langobardi, potem pa mejni grofi, vojvodi in knezi, ki so vladali našemu ljudstvu.

Na prostoru razvalin današnjih »Šanc« (= branik) je bila prastara utrdba temeljito obnovljena leta 1543, v stoletju hudih turških vpadov, ker na tej strani je hrib najbolj dostopen in položen. Tu je prebival vicedom, namestnik deželnega poglavarja. Zraven je bil stolp za čuvaja. Francozi so zgradbo porušili z obstreljevanjem (1813). Po njihovem odhodu so Ljubljančani razvalino zasuli z nasipom in speljali pot po ravnem na glavni vrh do impozantnega *gradu*, ki daje tako izredno zanimivo arhitektonsko podobo celotni Ljubljani in je viden na več deset

kilometrov daleč. Začetek grajskega poslopja sega v 11. stoletje, v dobo koroških vojvod Španhajmov. Današnjo obliko je dobil grad šele v 15. in 16. stoletju; okrogli stolp ob glavnih vratih je iz leta 1543. Ves grad je bil obzidan s trojnim zidom, ki pa že v Valvazorjevi dobi ni bil več kos v obrambi proti modernejšemu orožju.

V gradu je bil sedež deželnega poglavarja fevdalca in tudi prostori za deželnega kneza, kadar je prišel na obisk. Posebej je omembe vreden gotovo *Ernest Železni*, poslednji po slovenskem obredu ustoličeni koroški vojvoda (1414), ki je bil našemu Jurčiču toliko simpatičen, da ga je upodobil kot važno osebo v svoji povesti »Hči mestnega sodnika«. Leta 1421 je prišel v Ljubljano in rešil spor zaradi nabavljanja lesa v turjaških gozdovih v korist meščanom proti samemu mogočniku deželnemu glavarju grofu Juriju Turjaškemu; dve leti nato ga je celo odstavil.

Grajske ječe so sprejemale upornike; med temi se spomnimo vsaj treh protestantov Jurija Dragolica, dr. Lenarta Mertlica in Pavla Wienerja, ki jih je dal škof Urban Tekstor zapreti leta 1547 ob prvem večjem navalu proti reformatorjem, ki bi bil lahko zajel tudi Trubarja, če ga ne bi bili prijatelji opozorili na nevarnost, da se je še pravočasno umaknil na Bavarsko. Morda bi bil ostal v teh ječah pokopan začetek našega tiska — kdo ve za kako dolgo!

Na zunanji zahodni strani gradu je stal nekoč lesen stolp piskačev, mestnih muzikantov (Pfeiferturm). Mesto je imelo štiri take muzikante, ki so v poletnem času igrali vsak dan ob enajstih. S tega stolpa so trobentači slovesno pozdravili *Trubarja* 26. junija 1561, ko se je po trinajstih letih zmagoslavno vračal v močno protestantsko Ljubljano kljub nasprotovanju katoliške cerkvene in državne oblasti: »Ko je jahal v mesto Ljubljano, je najprvo samo en stolpni čuvaj trobil na pozavno, ko je pa prišel k Andreju Forestu (meščanu), da bi pri njem prenočil, so vsi štirje s piščalmi in trobentami štiriglasno igrali *Te deum laudamus* čisto dobro in umetno dlje ko četr ure.« (Tako se bere v Elzejevi knjigi, povzeto po Trubarjevih pismih; prim. Rupel, Slov. prot. pisci, 160.) Tudi ta stolp so porušili Francozi; današnji razgledni stolp z uro je iz l. 1848.

Po odpravi Napoleonovih Ilirskih provinc je avstrijska oblast uporabljala grajske prostore za zapore. Prvi naš povestničar Janez Cigler je bil tu kaznilniški kurat devet let (1823—1832), preden je odšel v Višnjo goro. Nekaj časa je bilo v gradu nastanjeno vojaštvo. — Med prvo svetovno vojno je Avstrija zapirala tu politično sumljive osebe; med temi je bil *Ivan Cankar* zaprt šest tednov (od 25. avgusta do 9. oktobra 1914). Odmev tega pripora je v Podobah iz sanj v črtici Sence. Izmed literatov sta bila zaprta tudi Vladimir Levstik in dr. Ivan Lah ter takratni goriški profesor dr. Karel Ozvald in še mnogi kulturni delavci. Nadalje je grad postal taborišče za vojne ujetnike Italijane. Po prvi vojni je županstvo prepustilo gornje nadstropje grajskega trakta ob razglednem stolpu za zasilno bivališče kot prvi »Akademski dom« slušateljem novo ustanovljene slovenske univerze (v letih 1919 do 1922), dokler ni bil ustanovljen lepo opremljeni »Akademski kolegij« v poslopju bivšega hotela »Ilirije« v Kolodvorski ulici št. 22. Danes pomaga grad reševati stanovanjsko stisko nekaj sto ljudem. — Poglejmo na Ljubljano tam spodaj!

»In kakor ovije se val okrog skal,
ob Gradu se lije Ljubljana,
vsa z mesecem posejana;
boječe se strehe stiskajo...«

Takšno je gledal ob odhodu v tujino Oton Župančič. Mi si jo oglejmo vso s soncem posejano, to Prešernovo »ljubico nebes in sreče«, ki pa jo je v njenih osmih stoletjih življenja zakrival tudi premnog neprijazen, krvav in smrten žarek.

Med grajskim in Šišenskim hribom se preлива skozi dober kilometer široka vrata obširno Ljubljansko barje od Krima v prostrano Ljubljansko polje in v Posavje. Na tem prevalu so si Rimljani pod cesarjem Oktavijanom Avgustom zgradili leta 34 pr. n. št. utrjeno vojaško taborišče *Emono*. Stala je med današnjo Zvezdo in Mirjem na področju Gradišča in Rimske ceste. Utrjena je bila z 2 m debelim zidom, stražnimi stolpi in 20 m širokimi jarki. Zgodovina ve povedati, da so Rimljani tudi v njej že uprizarjali gledališke predstave. *Emono* je razdejal leta 452 hunski kralj Atila. Nanjo spominjajo zgodovinska imena: Emonska cesta, Rimska cesta, ime Gradišče ter Mirje, ki mu izvira ime od latinskega »murus« = zid. Živo pričajo o njej izkopanine rimskih grobišč okoli Emone in še do danes ohranjeni ostanki zidu: en del južnega zidu je ob ulici Mirje za Tehniško srednjo šolo, drugi del je ostanek vzhodnega zidu ob NUK v Vegovi ulici, zdaj prekrit s ploščadjo za prehod in počitek pešcem; ta del je bil od 12. stoletja uporabljen za mestno obzidje Ljubljane.

Ob graditvi Tehniške srednje šole na Mirju se je *Aškerc* kot mestni arhivar posebej zavzel za to, da so iz groblje, porasle s travo in osatom, restavrirali nekdanji emonski zid, kot pesnik pa je zajel iz emonske dobe gradivo za svojo labodjo pesnitev »Atila v Emoni«, a je ni več mogel objaviti sam; to je storil Josip Wester še v letu pesnikove smrti (1912) v Lj. Zvonu in potem v knjižni izdaji.

Za Huni so pridrli na to ozemlje Langobardi. V 6. stoletju so se po odselitvi Langobardov v Italijo (568) tu naselili Slovenci. Naselje ob zahodnem pobočju grajskega hriba do desnega brega Ljubljanice na območju Starega trga je najstarejši del *Ljubljane*. To prvo naselje je bilo namreč trg in ne mesto. Obzidano je bilo od grajskega poslopja po slemenu hriba do »Šanc«, tu pravokotno navzdol čez začetek Karlovške ceste do Ljubljanice, dalje do današnjega Hradeckega (prej Čevljarskega) mostu ter med današnjim Mestnim in Starim trgom naravnost v hrib do grajskega poslopja. Ime »*Stari trg*« je dobilo to naselje pač šele potem, ko se mu je pridružilo v 12. stoletju na levem bregu Ljubljanice drugo naselje, imenovano »*Novi trg*«. Ta je bil obzidan ob Zoisovem grabnu, ob stari črti emonskega zidu ob Vegovi ulici do današnje uni-
verze in do Ljubljanice ob Dvornem trgu.

Tema dvema »*Trgoma*« se je skoraj nato pridružil še tretji trg, »*Glavni trg*«, ki je obsegal današnji Mestni trg in območje šenklaške cerkve. Obzidan je bil ob Ljubljanici od Hradeckega do Zmajskega mostu, od tod med Vodnikovim in Krekovim trgom mimo Mestnega doma in po pobočju do grajskega poslopja. Tako je bilo obzidano celotno mesto. Vanj je vodilo šest vrat ob močnih obrambnih stolpih: 1. Pisana

vrata (tudi Hrvaška ali Karlovska) ob dohodu s Karlovske ceste na današnji Gornji trg (Florjanska ulica); 2. Vodna vrata na Žabjaku; 3. Križevniška ali Nemška vrata na današnjem Trgu francoske revolucije ob cerkvi nemškega viteškega reda; 4. Vicedomska vrata ob vhodu v Gosposko ulico; 5. Špitalska vrata pri Tromostovju ob vhodu v Stritarjevo ulico; 6. Kioštrska vrata ob nekdanjem frančiškanskem samostanu na Vodnikovem trgu ob vhodu s Poljanske ceste. Obzidje je bilo odstranjeno ob koncu 18. stoletja.

Ime Ljubljana je mesto vsekakor povzelo po reki, ki teče skozenj, ker je ta pač prvotnejša od naselja. Prvikrat ga srečamo v redkih ohranjenih zapiskih: leta 1144 »Laybach«, dve leti nato tudi slovensko obliko »Luwigana«. Ulrik Španhajmski se je podpisal 1146 »Wodolricus de Luwigana«. Sto let nato jo srečamo označeno tudi že kot mesto: »in Labaco intra murum civitatis« — v listini koroškega vojvode Bernarda kartuzijancem v Jurkloštru (1243).

Vse prej kot vesela in lepa je bila *družbena ureditev* stare Ljubljane. Plemstvo se je usidralo v glavnem v »Novem trgu«, meščanstvo pa v naselju »Starega« in »Glavnega trga«. Vmes, na dnu in na podstrešju, pa se je stiskala plebs vulgaris, »drhal« služinčadi in nižje vrste delavcev ter ljudje brez meščanskih pravic.

Politično je bila Ljubljana prestolnica Kranjske dežele (do 1918), ki jo je upravljal vselej le plemič kot namestnik deželnega kneza ali vladarja; v različnih dobah je imel tak namestnik različen naslov in položaj (deželni poglavar, gubernator, deželni predsednik) do ustanovitve prve Jugoslavije (1918), ko je bilo plemstvo pri nas odpravljeno.

Za meščane in neplemiške prebivalce je imelo mesto svojo upravo ali *magistrat*, ki mu je načeloval od meščanov voljeni sodnik (Richter) z vsemi upravnimi in sodniškimi pravicami in dolžnostmi. Od leta 1514 sta bili upravniška in sodniška funkcija razdeljeni na dve osebi: načelnik mestne uprave je dobil naziv *župan*, njegov namestnik pa *mestni sodnik* s kazensko in civilno jurisdikcijo.

1. PO STAREM TRGU IN DO MAGISTRATA

Pa začnimo pravi *sprehod po mestu!* Najlaže bo spremljati vsaj večje dogodke kolikor toliko tudi kronološko, če začnemo na začetku Karlovske ceste ob predoru skozi Grad. Pred dvema stoletjema bi se bili morali tu javiti stražarju v stolpu, da bi nam dovolil vstop skózi mestna vrata. V posebnih časih bi morali čakati celo na posebno županovo dovoljenje. Tedaj so bili predpisi strogi; za meščane in tujce je veljala hora legalis ob devetih zvečer in tudi po hišah je morala biti popolna zatemnitev zaradi večje varnosti pred požarom. Hiše so bile namreč grajene precej z lesom, zlasti pa strehe krite s skodlami. Svečava je bila primitivna: leščerbe, trske in sveče. Ulice niso bile razsvetljene do konca 18. stoletja, požari pa kljub temu pogosti (kakor tudi potresi).

Nad *Karlovsko cesto* na pobočju Gradu je blizu 200 let obratovala Samassova zvonarna (1750—1932). Tu je bil ulit tudi znameniti veliki zvon za Sv. Jošt nad Kranjem, ki ga krasi na vnanjem obodu zgo-

dovinski *Prešernov napis*: »Moj bron je najden bil v dnu morja ...« Zvon je namreč ulit iz turških topov, ki jih je s turškimi ladjami vred popotilo rusko, francosko in angleško brodovje v grško-turški pomorski bitki v Jonskem morju pri Navarinu (1827). To je bila najodločilnejša bitka v dolgoletnem osvobodilnem boju Grkov, dokler niso po skoraj 400-letnem turškem suženjstvu dosegli samostojnost (1830). Iz morja dvignjene topove so prepeljali v Trst, tam jih je nekaj kupil ljubljanski livar Anton Samassa in pretil njih bron v šentjoški zvon (1834).

Pod livarno na spodnji strani ceste (št. 4) je stala v Prešernovih časih zidana hišica z gostilno »Pri Kamničanu«. Tu je živela lepa krčmarjeva hčerka *Zalika Dolenčeva*, za katero se je Prešeren zanimal že o počitnicah leta 1824 in jo resno snubil potem, ko se je vrnil kot mlad doktor z Dunaja v Ljubljano (1828), a ga je zavrnila. Pesem o »*Povodnem možu*« je Prešeren zložil sicer že 1825/1826 po bajki o Urški Šaferjevi v »*Valvazorju*«; verjetno je, da je Urško preimenoval v Zaliko šele za objavo te pesmi v Kranjski Čbelici 1830 v šaljivem maščevanju nad Zalikino prevzetnostjo; zanimivo je, da je potem v »*Poezijah*« leta 1846 spet zamenjal »svojo« Zaliko za »*Valvazorjevo*« Urško. Zalika pa je res »dolgo vodila možake za nos«, ker se je poročila (z blejskim sodnikom Janezom Devom) šele v svojem tridesetem letu (1833). Iz tega zakona izhaja kot vnuk glasbenik Oskar Dev.

Hrenova ulica ima ime po rastlini (kakor vzporedna Rožna ulica), in to že iz stoletja pred Tomažem Hrenom.

Na Gornjem trgu št. 24 v dvorišni hiši je pri krojaču Antonu Repovšu od pete do sedme stanoval *Ivan Cankar*.

Pri cerkvi sv. Florjana je dobil 23. junija 1796 nadarbino (beneficiat) *Valentin Vodnik*, ko je bil na Zoisovo priporočilo prestavljen z bohinjskega Koprivnika v Ljubljano, da je tu lahko delal pod Zoisovim mentorstvom. Tu je izdajal »*Veliko Pratiko*«, urejal prvi slovenski časnik »*Ljubljanske Novice*«, pisal poučne spise in zlagal pesmi. Stanoval je v nekdanjem starem šentjakobskem župnišču in opravljal tudi kaplansko službo pri Sv. Jakobu dve leti, nato pa postal profesor poetike (= petega razreda) na gimnaziji. (Cerkev sv. Florjana je bila sezidana leta 1671, čez sto let je pogorela, današnja je poznejša restavrirana.)

V *Rožni ulici št. 5* je za našo literaturo ena sploh najpomembnejših hiš. Tu v prvem nadstropju je prebival naš *Prešeren* s svojim vzgojiteljem in vzrediteljem, starim stricem Jožefom Prešernom, v letih od srede 1829 do 1835, to je v dobi, ko je ustvaril svoje najlepše pesnitve *Gazele*, *Sonetni venec*, *Sonete nesreče* ... In tu je sprejel najstrašnejše udarce usode, ko so mu 6. julija 1835 zvečer sporočili neusmiljeno vest, da je Čop v Savi utonil. Še pred kratkimi urami poprej sta se prav tu v stanovanju videla poslednjikrat, ko ga je prišel Čop vabit na kopanje v Tomačevo. V praznino teh zidov so pesniku odmevale prijateljeve poslednje besede: »Ah, zame nimaš nikoli časa!« Od tod je pesnik kar planil skozi mesto v mrtvašnico na Dunajski (zdaj Titovi) cesti k mrtvemu prijatelju in tam našel vsaj nekoliko uteha ob pogledu na milo prijateljevo obličje, ki je razodevalo konec boja in trpljenja in se je iskra njegovega duha čista vrnila spet k Praluči. — Stari stric Jožef Prešeren se je v to hišo priselil z Ježice v juliju 1829, ko je bil 77 let

star upokojen kot župni upravitelj na Ježici; umrl je tu leta 1835. Gospodinjala jima je pesnikova sestra Katra.

Ravno ta hiša je postala 1869 rojstni dom zgodovinarju kanoniku dr. Josipu Grudnu († 1922). Največje njegovo delo je obsežna, poljudno napisana mohorjanska »Zgodovina slovenskega naroda« (1910—1916).

V Rožni ulici je Prešeren rad zahajal v družbo prijateljev v bližnji dve gostilni: na št. 15 »Pri Lozarju«, ob Ljublanici pa k »Sodčku« v hiši na stikališču Hrenove, Žabjaka in Pred Prulami. Tu se je s prijatelji deset let skrivaj shajal, da se je umaknil režimskim vohunom. Kasneje so imenovali gostilno v Rožni ulici št. 39 »Prešernov hram«.

Levstikov trg ob šentjakobski cerkvi ima bogato zgodovino za seboj. Po slovstvene zanimivosti je treba tu stopiti časovno do protestantske dobe nazaj. Na prostoru ob cerkvi je stal že pred 16. stoletjem samostan, potem spremenjen v zavetišče (hospital) za ubožce in onemogle idrijske rudarje; imenovali so ga »cesarski špital«, a ni bil bolnišnica. Na ukaz nadvojvode Ferdinanda je škof Janez Tavčar leta 1596 poklical v Ljubljano *jezuite*, da bi s šolstvom pomagali zatreti protestantizem. Namestil jih je v »cesarsko ubožnico«, zraven šentjakobskega pokopališča so dobili pa še deško vzgajališče od cistercijancev iz Kostanjevice. Za pregnanimi protestanti so obnovili »*latinske šole*« = *gimnazijo* in ustanovili zraven konvikt. Ker pa so jim bili prostori premajhni, so pokupili 30 hišic okoli cerkve, jih podrli s cerkvijo in samostanom vred in si dogradili novo stavbo (1603) in cerkev (1615), nato še en trakt. Leta 1604 so razširili gimnazijo na 6-razredno, zraven ustanovili dveletni licej za teološki in filozofski študij. Ker je v pol stoletja število gojencev in dijakov naraslo, so deželni stanovi zgradili jezuitom novo gimnazijsko poslopje (1568) na prostoru današnje »Levstikove osnovne šole«.

Pri *šolskih gledaliških predstavah* so jezuiti gojili verskovzgojno dramatiko iz svetopisemske snovi, mitologije in zgodovine. V cerkvi so uprizarjali pasijonske igre in gostovali z njimi tudi drugod (n. pr. v Kranju 1730); iz leta 1771 hrani naša NUK 45 listov nemškega teksta take igre. Poleti so uprizarjali igre na prostem ob svoji poletni pristavi v Tivoliju »Pod turnom«. To ime prihaja od tod, ker je nad to stavbo više v hribu res stal nekoč stolp (turn), ki ga je pa razdejal celjski grof Ulrik II., ko je z vojsko (1442) oblegal Ljubljano v boju proti avstrijskemu cesarju Frideriku III.

Šolske dramske predstave so bile v latinskem in nemškem jeziku. Dijaki so pa v večernih urah po mestnih in predmestnih hišah na svojo roko uprizarjali tudi *slovenske igre*, da so si pridobili za preživljanje darov pri preprostih ljudeh, nevesčih latinščine in nemščine. Prva taka igra je izpričana z dne 22. januarja 1657, imenovana »Paradiž« ali »Raj«. Tekst ni ohranjen in »morda literarno niti prirejen ni bil« (Kidrič).

V zgodovinskih dramah so tendenciozno povelečevali vladarje (Maksa I., Karla V., M. Stuart) in tudi zmago nad Turki pri Sisku iz leta 1593. Za obrambo fevdalnega sistema so udarili po kmetskih uporih. Prikazovali so jih v smešni podobi, hoteč pokazati nesmiselnost upora proti cesarju in gosposki. Konkretno so vzeli za primer zgodovinskega junaka Štefana Fadingerja, vodjo nemških upornih kmetov pred Linzem iz leta 1626. Taka uprizoritev v Ljubljani je bila n. pr. leta 1659 na

pustno noč, da je bila grotesknost še bolj žgoča. Igra se je imenovala »Palinodia« (Spokorna pesem kmetov).

Mnogi gojenci so se kljub hudemu dogmatizmu v vzgoji razvili pozneje v nadpovprečne in celo genialne znanstvenike in umetnike; univerzitetne študije so nadaljevali največ v Italiji ali pa na Dunaju. Spomnimo se n. pr. Jurija Vege in Antona T. Linharta, ki sta kot sošolca končala gimnazijski študij leta 1773.

Papež Klement XIV. je 1773 razpustil jezuitski red. Šola je bila poslej v posvetnih rokah, menihi so se razšli, a na srečo so prej še popravili svojo bogato knjižnico, kajti naslednje leto bi jo bil velikanski požar uničil, kakor je uničil vsega blizu sto hiš in jezuitski samostan z dvema semeniščema ter šentjakobsko in florjansko cerkev (1774).

Pogorišče je kupil bivši jezuit abbé *Gabriel Gruber* (1740—1805), profesor na ljubljanskem liceju (od 1769) za hidravliko, mehaniko, geometrijo in risanje; obvladal je tudi arhitekturo, slikarstvo, glasbo in kopico jezikov. Po lastnih načrtih si je zgradil v šestih letih (1775—1781) v baročnem slogu prekrasno palačo, ki še zdaj stoji na voglu Levstikovega trga in Zvezdarske ulice. Namenil jo je za matematične in zvezdoslovne študije; imenovali so jo »zvezdarno« (die Sternwarte). Glavni vhod je iz Zvezdarske ulice; tu je eno najlepših stopnišč v Ljubljani. Hišno kapelo in dvorano je poslikal Kremser-Schmidt s freskami. Hišo je moral Gruber prodati zaradi dolgov, ker jih ni mogel poravnati kljub velikim zaslužkom pri kopanju in graditvi prekopa (1772—1782), ki mu je sam izdelal načrt in vodil delo in se po njem imenuje Gruberjev prekop. Zaradi nesoglasja z oblastmi pri gradnji prekopa je odšel iz Ljubljane (1784) ter v Rusiji kot general jezuitskega reda umrl; zgorel je ob požaru samostana v Peterburgu (1805).

Vhod v Gruberjevo palačo z Levstikovega trga je zazidan. Na tej strani palače proti Rožni ulici je prizidal kavarnar in hotelir Virant veliko, a manj razkošno hišo leta 1840. Zdaj ima hišno št. 3; v njej je nameščen Državni muzej LRS.

Jezuitska gimnazija (iz leta 1658) ni zgorela ob tistem strašnem požaru. V njej so poučevali po razpustu jezuitskega samostana (1773) deloma še nadalje bivši menihi do leta 1790; tedaj je vlada premestila gimnazijski in licejski zavod v nalašč za šole adaptirano poslopje opuščene starega frančiškanskega samostana na Vodnikovem trgu. Glavno dvorano bivše gimnazije so odslej uporabljali za zabave, plesé, razstave in zborovanja. Hiše se je prijelo ime »reduta« (frc. redoute = plesišče, zabavišče), čeprav je bila v njej nameščena tudi normalka (osnovna šola) ter predavalnica za anatomijo in kirurgijo, kjer je predaval učenjak prirodoslovec Baltazar Hacquet po izgonu jezuitov celih 14 let (1773 do 1787); tudi stanoval je tu.

Posebej nas zanima nekdanja reduta še zato, ker je imel v njej slikarski atelje *Matevž Langus*. V to domovanje je hodil Prešeren gledat Julijin portret, »sled sence zarje unstranske glorje«. (Sonet z akrostihom »Matevžu Langusu«!)

Nasproti redute je stala (pred potresom) na prostoru današnje hiše št. 6 nekdanja *Trubarjeva hiša* z bogato njegovo knjižnico; oboje je Trubar prodal ob svojem begu v Nemčijo deželnim stanovom.

Na *Starem trgu* je stal magistrat že v 13. stoletju (1297). Zgodovinarji si niso na jasnem glede prostora: Valvazor ga omenja nedoločno, I. Vrhovec in P. Radics trdita, da je stal ob križišču Starega ter Levstikovega trga, nekako na prostoru hiše št. 21; V. F. Klun in M. Kos sklepata, da je stal na prostoru današnje št. 4. Res je bil že v središču prvotnega Starega trga širok tržni prostor in na njem mestni vodnjak, zraven tega pa lipa, ki so jo zaradi njene trhlости v 17. stoletju posekali; Valvazor jo je kot študent še videl. To je bila tista znamenita lipa, ki je nanjo ohranjen spomin v Prešernovem *Povodnem možu*: »Na starem so trgu pod lipo zeleno trobente in gosli in cimbale pele, plesale lepote 'z Ljubljane so cele v nedeljo popoldan z mladenči vesele...« Valvazorjeva bajka (v XI, 685) ve »natančno« povedati, da je bil ta usodni ples prvo nedeljo v juliju leta 1547 (torej eno stoletje pred Valvazorjem, v Trubarjevi dobi) in da je bilo prevzetni deklici ime Urška Šaferjeva. Po ljudski domišljiji je povodni mož odplesal z njo v Ljublanico po današnji Stiški ulici. Ta ima ime po »*Stiškem dvorcu*«, ki stoji ob voglu te ulice na Starem trgu št. 34 in so ga zgradili leta 1627 s prezidavo iz treh hiš cistercijanci iz Stične za svojo rezidenco v prestolnem mestu. Do začetka našega stoletja je bil tu in deloma v hiši št. 21 od leta 1830 sedež deželnega in okrožnega sodišča. Tu je »iz pravnih koval rumenjake« — seve ne sebi, ampak svojemu šefu — Crobathov dohtar Prešeren. Nekaj desetletij kasneje sta se tu srečavala v pravnih stvareh tudi pravdarska dohtarja Zarnik in Tavčar.

V baročnem slogu krasno zidana je hiša št. 11a. Njena sedanja lastnica pesnica *Lili Novy* ji je posvetila pomembno razmišljajočo pesem o neznani skrivnostni usodi te hiše:

Temna so v našo hišo vrata,
v temno držé, visoko vežó.
Vanjo se sonca svetloba zlata
nikdar ni vlila in vlila ne bo...
A nad portalom zunaj nosi,
sklonjen v rameh, kameniti mož,
kakor da sámó lepoto trosi,
nežni balkon iz železnih rož.

Svoje desnice kazalec na ustna
dalj kot poldrugo stoletje tišči.
Tukaj vprašanja niso dopustna,
mного usod je, o mnogem molči. —
Mi pa v sobanah, starinsko prepolnih,
polni samí teh zgoščenih usod,
v srcih očaranih, strastnih in bolnih
venomer čujemo klice: odtod —!

(Iz uvodne pesmi v pesniški zbirki »*Temna vrata*«, dotiskani 1. februarja 1941 le v 300 numeriranih in 50 neprodajnih recenzijskih izvodih.) To je vzdih in vzklik, ki odmeva iz vseh teh zidov stare Ljubljane pod Gradom in ki nad njimi

zarja večerna in jutranja zlata
onstranski vlivata čéznje smehljaj.

V hiši št. 3 je bil 1872 rojen znameniti slikar *Matija Jama* (umrl 1947). Nasproti na št. 4 je bil 1641 rojen *Janez V. Valvazor*. Nekateri menijo, da ta podatek o hiši ne drži. Usoda si je privoščila še to muhavost, da tako vestnemu in požrtvovalnemu zgodovinarju ni ohranjen spomin niti na zadnji njegov dom, kjer mu zemlja grobek krije; ne vemo, ali je bil pokopan v Krškem, kjer je umrl (1693), ali so mu truplo prepeljali v družinsko grobnico pri matičnem gradu Valvazorjeve rodbine v Mediji-Izlakah.

Prehod čez Ljubljano je zapiral širok dvonadstropni stolp, imenovan »tranča«. V njem je bila ječa in mučilnica za najhujše in na smrt obsojene zločince, preden so jih odpeljali na morišče. Pod trančo je bil prehod na stari Čevljarski most, zato ime tej prehodni ulici »Pod trančo« še danes, kakor ga je določil Fran Levstik, dasi je bil stolp podrt že eno stoletje poprej (1788).

V hiši št. 17 na sosednjem *Mestnem trgu* je skoraj gotovo prebival *France Prešeren* kot petošolec (1817/1818) s svojima mlajšima bratoma Jožetom in Jurijem pri gospodnji Lizi, pri kateri je dotlej stanoval nekje na Poljanah. Jože je bil to leto prvošolec gimnazije, Jurij pa učenc normalke in je več ko verjetno, da sta bila kot šolarja začetnika v varstvu Franceta petošolca. Da je Jože tu stanoval, priča mrliška knjiga s podatki o njegovi smrti (30. IV. 1818 na *Mestnem trgu* št. 273, danes št. 17). France je bil naslednje leto kot šestošolec za domačega učitelja pri Pagliaruzzijevih v Cekinovem gradu v Tivoliju, kjer je danes muzej NOB. Leta 1819/1820 pa se je kot slušatelj prvega letnika filozofije zopet preselil semkaj na *Mestni trg*, a zdaj na št. 19, za domačega učitelja pri sodniku Jožetu Lavrinu. Prešernova usoda je z mnogostranskim naključjem povezana s to družino in njeno hišo. Lastnica hiše je bila Lavrinova žena, rojena Hartl; njena sestra je bila Julijana, por. Primic, Julijina mati. Julijana se je kot vdova (od leta 1816) preselila s svojima otrokoma iz Stritarjeve ulice št. 1 semkaj na *Mestni trg* 19, v hišo svojega očeta, ko je ta umrl (1817). Tako se je Prešeren (1819/1820) kot domači učitelj in stanovalec pri Lavrinovih bliže spoznal s Primčevimi ob njihovih obiskih pri Lavrinovih ter pogosto videval tudi Julijo, ki je bila takrat tri- do štirileten otrok in je dvanajst let nato postala njegova »Lavra«.

Nekaj let kasneje (1825) se je v to hišo naselila tudi družina hišnika Martina *Jelovška* s tedaj dveletno hčerko Ano, poznejšo materjo Prešernovih otrok. Ani je bila Primčevka krstna botra in jo je vzela k sebi (v Wolfovo ul. 6), da bi jo vzgojila za hišno hčerki Juliji. Toda Ana je odšla trinajstletna h Crobathovim in se tam spoznala s Prešernom.

Po smrti starega strica Jožefa Prešerna (1835) se je pesnik Prešeren preselil iz Rožne ul. 5 spet na *Mestni trg* 17 in si tu najel lastno stanovanje, dasi mu je njegov prijatelj in tedanji šef dr. B. Crobath ponudil stanovanje pri sebi. Toda Prešeren je ugodil sestri Katri, ki je želela ostati še dalje pri njem, da je ostala kot gospodinja preskrbljena. V tej hiši je prebival tedaj že tri leta tudi *Miha Kastelic*. Od tod se je Prešeren preselil nekaj hiš dalje v Ključavničarsko ulico 1. Vhod v to hišo je zdaj iz Krojaške ul. 2. (Podatki o Prešernovem stanovanju v letih 1836 do 1840 niso prav jasni. Prim. Kidričev »Prešernov album« na str. 288 opombo 38—41 ter na str. 308 opombo 136!) Vsekakor je pesnik med 1835 in 1840 stanoval v navedenih hišah na *Mestnem trgu* ter od tod rad zahajal za vodo ob Ljubljani v zanimivo gostilno pri »Črnem Juriju« (Cankarjevo nabrežje 9); tam so se večkrat sešli krakovski in trnovski pevci. Kadar so videli prihajati Prešerna, je zavpil kateri: »Fantje, dohtar gre: sedaj pa le eno zažingajmo!« In pesnik jim je plačal marsikak bokal (Harambaša in Vrhovnik).

V hiši št. 10 na *Mestnem trgu* je bil leta 1560 rojen protireformator *Tomaž Hren* kot sin protestanta in ljubljanskega župana.

Hiša št. 8 je bila v Prešernovih časih last rodbine Zeschkove, trgovcev s steklom. Tu je bila doma »steklena princezinja«, Smoletova ljubljanka *Fina Zeschkova*. A »deklica družga moža je objela, ki od ljubezni do nje si bil vnet«. To je Smoleta potrlo do obupa. Fina se je poročila (1823) z graščakom Terpincem na Fužinah pri Ljubljani. Njena domača hiša tu v mestu je bila zbirališče meščanske plutokracije, ki ji je Fina kot graščakinja prirejala razkošne večerne zabave s pojedinami. Kakšno nasprotje demokratskemu Smoletu! — Nekoč so bili lastniki te hiše Lanthieriji, doma z vipavskega gradu in trgovci z železnino. Iz te rodbine izhaja prvi ljubljanski župan Hans de Lanthieri, izvoljen leta 1514.

Na št. 6 je živel zlatar Peter Simonetti, ki sta si bila s Prešernom prijatelja in mu je Prešeren zložil napis za nagrobnik ženi in sinu.

Na št. 5 je imelo v letih 1820—1828 svoje prostore društvo »Casino«. Tedaj še ni bilo nemško šovinistično, ampak je gojilo med inteligenco družabnost in je bila v njem tudi slovenščina občevalni jezik. Med člani so bili tudi župan Hradecky, tiskar Blaznik, prirodoslovec F. Schmidt, kasneje tudi Prešeren.

Mestna hiša ali *magistrat*, tudi rotovž (iz nem. Rathaus = posvetovalnica). Do 15. stoletja se je ta del mesta razvil v bogato središče. Opuštili so razpadajoči magistrat na Starém trgu in si na prostoru današnjega magistrata sezidali novo poslopje leta 1484, več ko dve sto let pozneje (1718) pa sedanje poslopje z zanimivim peterooglatim stolpom; to letnico lahko beremo v vogalih plošče na uri. Kmalu zatem je postavil *Francesco Robba* spredaj umetniško izdelan vodnjak, ki ponazarja simbolično tri glavne kranjske reke: Ljubljanico, Krko in Savo; napajal je žejne Ljubljance z vodo, speljano z Golovca in Šišenskega hriba, dokler ni Ljubljana dobila (1890) modernega vodovoda po zaslugi tedanjega občinskega svetovalca in poznejšega župana Ivana Hribarja.

Z magistratom je tesno povezan začetek stalnega *ljubljskega gledališča*. Gledališke prireditve plemstva v plemiški mestni četrti (na Novem trgu) v »deželni hiši« (današnja SAZU) in v Auerspergovem »knežjem dvorcu«, ki so jih prirejali s potujočimi italijanskimi in nemškimi igralskimi družinami, so zamikale petično meščanstvo, da so si jih tudi sami zaželeli. In res so jih že v 17. stoletju še v starem magistratnem poslopiju priredili nekaj. V novem poslopiju so to nadaljevali tako, da so se v zimski sezoni pogodili s posamezno igralsko družino kar za daljšo dobo gostovanja. Igralci so si sami adaptirali dvorano z odrom na svoje stroške. V zimi 1726/1727 je bilo že kar 54 predstav. Večkrat so bile zelo cenene, na hitrico improvizirane in celo ektemporirane z zbadljivkami na meščane, kar ni ostalo brez zamere. Bile so tudi zabavne v slogu našega sedanjega »Totega« in »Veselega teatra«.

Leta 1736 so mestni očetje priredili v drugem nadstropju magistrata dvorano za stalno gledališče (Komödienhaus). Še zdaj je ostanek te dvorane ohranjen z balkonom v današnji glavni posvetovalnici. Ta je namreč zavzemala tedaj le prvo nadstropje, v drugem pa je bila gledališka dvorana. Vmesni strop med prvim in drugim nadstropjem je bil odstranjen šele po potresu 1895 zaradi poškodb in od tedaj zavzema današnja posvetovalnica prvo in drugo nadstropje. V zgornjo dvorano je bil dohod po še ohranjenem stranskem stopnišču iz veže pred glavno

dvorano na balkon. Tudi lutkovne predstave so prirejali tu ter plese, dokler niso dobili dvorane v reduci. Misliti so pa začeli že kmalu na posebno poslopje za lastno mestno gledališče, ker so jim postale zlasti nemške potovalne skupine nezaželene zaradi njihovih nevšečnih razvad in podivjanega vedenja. A vtem jih je prehitela deželna uprava, ko je leta 1765 sezidala na prostoru današnjega poslopja Filharmonije »deželno gledališče«, odprto tudi meščanstvu.

Do začetka 18. stoletja je bilo pred mestno hišo prizorišče srednjeveškega mučenja kaznjencev. Hujše grešnike so izpostavljali meščanom v zasmeh v železnih kletkah (Narrenkötterle = norčevska bajtica), manj nevarne pa na sramotni oder (Pranger), privezane h kolu; tako so mestni očetje ravnali seve le z »nižjim« ljudstvom. In tu na Glavnem trgu je na gmadi gorelo naše mlado slovstvo, ko je dal škof Hren 29. decembra 1600 sežgati osem voz knjig, enajsti dan nato (9. 1. 1601) pa še tri voze. Tako je iztrebljala katoliška verska komisija slovenske protestantske knjige tudi po drugih krajih. Da ni zgorelo vse polstoletno knjižno delo naših protestantov, so poskrbeli deželni stanoviti tako, da so mnogo knjig, posebno Dalmatinovih Biblij, poskrili v deželni hiši na Novem trgu. Ta ogenj je sicer zavrl rast naše knjige za dve stoletji, a tlečo iskro duha so razvneli razsvetlenci v plamen, ki je s Prešernom zagorel tako veličastno, da se je naš narod kulturno, politično in socialno začel prebujati in osvobajati.

Fevdalce in patricije na županskem stolu so v 19. stoletju zamenjali možje iz ljudstva, začevši z *Janezom Hradeckim*, ki je kot izreden organizator vzdignil Ljubljano v pravem razsvetljenem duhu. Izpoved hvaležnosti v Prešernovi posvetilni pesmi »Janezu N. Hradeckitu« ob 25-letnici njegovega županovanja je odkritosrčna. Sledili so mu med drugimi prvi slovenski narodni župan Mihael Ambrož (1848 in 1860—1864), Peter Grasselli (1882—1895), nato Ivan Hribar, ki je v 15 letih županovanja (1895—1910) vzdignil Ljubljano iz potresnih razvalin in iz zaostalosti, jo opremil z nujnimi modernimi napravami, uvedel popolno slovensko uradovanje na magistratu, po septembrskih dogodkih in žrtvah 20. septembra 1908 pa z zgolj slovenskimi napisi dosegel tudi vnanjo slovensko podobo Ljubljane. Zadnja leta pod Avstrijo in skozi prvo svetovno vojno je reševal Ljubljano pred gmotnim poginom literat in politik dr. Ivan Tavčar. — Iz pogubnih strasti malomeščanskih strank je Ljubljana z osvobodilnim bojem v drugi svetovni vojni vstala kot prestolnica malone združene Slovenije v narodno in politično samostojni republiki federativne Jugoslavije; prvi predsednik mestnega ljudskega odbora je bil književnik Fran Albreht.

Mestni arhiv, to za znanstvene raziskave važno ustanovo, je začel magistrat organizirati šele pred 60 leti, ko je bil po prizadevanju Ivana Hribarja imenovan za prvega mestnega arhivarja pesnik *Anton Aškerc* kot upokojen kaplan (1898) in ga je vodil z vso vestnostjo do svoje smrti (1912). Za njim je bil mestni arhivar Oton Župančič (1913—1923), potem *Vladislav Fabjančič* do svoje smrti (1950). Ta je sestavil »Knjigo ljubljanskih hiš in stanovalcev« v desetih obsežnih zvezkih, ohranjenih v dveh izvodih; eden je v Mestnem arhivu, drug v Inštitutu za zgodovino pri SAZU.

Konec prihodnjic

LITERARNI SPREHOD PO DELU STARE LJUBLJANE

Nadaljevanje in konec

2. OD MAGISTRATA PROTI VODNIKOVEMU TRGU

V hišo v Stritarjevi ulici 1 (danes DZS) se je preselil Anton Primic ob poroki z Julijano Hartl (1807); tu je bila rojena Julija, Prešernova »Lavra« (30. V. 1816); dva meseca nato ji je oče, star 34 let, umrl, mati vdova pa se je preselila v hišo svojih staršev na Mestnem trgu 19.

V Ciril-Metodovi ulici 3 je imel spodaj odvetniško pisarno dr. L. Baumgarten; pri njem si je služil *Prešeren* kruh v večernih urah, ko je opravil čez dan brezplačno tlako pri finančni prokuraturi (1828/1829) ter potem kot koncipient v letih 1831 do 1834. V prvem nadstropju je živel grofica Fr. Stubenberg, ki ji je Ljubljana vzdela pridevek »škofela«, ker je k njej zahajal ob večerih kvartat škof Wolf.

Škofijska palača. Ljubljansko škofijo je ustanovil cesar Friderik III. na predlog papeža Pija II. leta 1461. Ta papež, s pravim imenom Silvij Enej Piccolomini, je bil poprej cesarjev dvorni kaplan in prijatelj. Friderik je cenil Ljubljance, ker so mu pomagali premagati celjske grofe v boju za dediščino; oprostil jih je zato hišnega davka.

Prvi ljubljanski škof je postal Sigismund grof Lamberg, ki je izhajal iz rodu Lambergov na gradu Kamnu pri Bégunjah, kakor junak ljudske pesmi »Pegam in Lambergar«. Med zgodovinsko znanimi imeni srečujemo v dobi protestantizma med škofi Franca Kazianerja, Urbana Textorja in Tomaža Hrena, ki je v 33 letih svojega škofovanja (1597—1630) zatrl protestantizem na Kranjskem. Katoliška akcija je hotela v dobi po prvi svetovni vojni doseči zanj proglasitev za prvega slovenskega svetnika. Ko pa je prof. Kidrič objavil kot sourednik ČJKZ prispevek M. Premroua »Vatikanski dokumenti iz 1603—1621 o vladiki Hrenu in cerkveni vizitaciji Kranjske 1607—1608« (leta 1927), je akcija za svetnika utihnila. V teh dokumentih je podal papežev vizitator porazno poročilo o Hrenu, čigar razvratno osebno življenje ni bilo prav nič v skladu z njegovo versko ideologijo, ki jo je kazal le na zunaj, da je utrdil oblast rimske hierarhije in avstrijskega vladarja; sicer pa za škofijo ni veliko skrbel in je večinoma živel v Gornjem gradu ter bil sedem let (1614—1621) celo knežji namestnik nadvojvode Ferdinanda v Gradcu. — Izmed poznejših škofov sta zanimiva jožefinec Karel grof Herberstein ter njegov naslednik, v razsvetljenskih zadevah Zoisu naklonjeni Mihael baron Brigido; dalje Anton Alojzij Wolf, mecen slovenskemu slovarstvu in mnogim ustanovam, a sicer birokrat in aristokrat s prirodno eleganco (1824—1859). Vsi so dosegli položaj vladike s posebno cesarsko milostjo in zvezami z dvorom. Posebej je zanimiv tako imenovani liberalni škof dr. Janez Zlatoust *Pogačar* (1875—1884), ki je odklanjal politični klerikalizem; doma je bil iz Prešernove Vrbe. Za njim je zavladal nestrpni ultramontanski duh škofa Missia.

Nasproti na št. 14 je bila do nedavnega znamenita gostilna »Pri kolovratu«, ena najstarejših ljubljanskih gostiln. Sredi prejšnjega stoletja se je v nji zbiralo Levstikovo omizje, med temi n. pr. pevec in pionir stalnega slovenskega gledališča Josip Nolli (1841—1902) in župan P. Grasseli. Govekar je opisal gostilno v podlistkih »Demolirana literatura« (SN 1897, 75—78). — Ob slovenskih demonstracijah v septembru 1908 proti prepotentnemu nemštvu, ki so nastale prav zaradi fizičnega napada na udeležence glavne skupščine Ciril-Methodove družbe v Ptujju, je oddelek avstrijskega vojaštva na ukaz streljal v demonstrante. Ob tem napadu je bilo več ranjenih, dve žrtvi pa sta bili smrtno zadeti: na Počučarjevem trgu črkostavec Rudolf Lunder, pred »Kolovratom« pa četrtišolec Ivan Adamič, brat Emila Adamiča. Šest krogel se je zapičilo v zid gostilne; hoteč zabrisati sled političnega zločina nad Slovenci, je ukazala avstrijska oblast zadelati luknje v zidu. — »Kolovrat« je ostal tudi v prvi Jugoslaviji privlačen za prijateljsko omizje kulturnih delavcev, ki jim je bil središče resnih, duhovitih in šegavih pogovorov Oton Župančič. Pogostejši udeleženci so bili: dr. Ivan Prijatelj, dr. Alfred Šerko, dr. Pavel Grošel, Pavel Golia, dr. Igo Gruden (glej pesem V spomin Tomaža Bizilja), Cvetko Golar, dr. Ivo Šorli, Lili Novy, Fran Albreht, Juš Kozak, dr. Anton Slodnjak, Božidar Borko, France Vodnik, Mile Klopčič, dr. Matija Šmalc in drugi. Na penklubove sestanke so prihajali samo literati. V gostilniški sobi je visela karikaturna slika »penatov«, omenjenih književnikov, kako rajajo pod kolovratom; naslikal jo je Maksim Gaspari za debeli četrtek leta 1924 s temu prazniku primernim sporedom jedil in pijač, s povštertancem in harmoniko, z žaganjem babe in nastopom »brne«. Mnogo zanimivosti iz pogovorov penatov pri Kolovratu iz dobe 1937 do 1945, posebno duhovitih Župančičevih izrekov in anekdot, je otel pozabi prof. Ivan Favai, ki je kot soudeleženec vestno zapisoval najvažnejše s teh sestankov, marsikaj dobesedno pri mizi, ali pa registriral po spominu doma še tisti večer. Ti zanimivi zapiski še čakajo objave.

Stolna cerkev in semenišče sta arhitektonsko umetniški zgradbi, ustvarjeni po prizadevanju prve ljubljanske *Akademije operozorum*; to so ustanovili znanstveni delavci po zgledu italijanskih znanstvenih družb 1693, v letu Valvazorjeve smrti. Za simbol marljivega dela so si izbrali čebelo in člani so se imenovali »apes«. Ker so bili pa med člani tudi plemiči, so si izbrali akademijska članska imena, da so s tem odpravili razliko, ki je znanost nikakor ne more trpeti. Članov je bilo 27, med njimi 6 svetnih duhovnikov, a nobenega jezuita. Prvi predsednik je bil stolni prošt dr. Janez K. Prešeren, imenovan Resolutus. Med člani so bili kar trije Thalnitscherji: stolni dekan dr. Janez Anton, imenovan Sedultus, njegov brat in le-tega sin. Mnogi člani so bili zunaj Ljubljane.

Osem let so delali tiho, brez nastopanja v javnosti. Leta 1701 pa so priredili slovesno prvo zborovanje, dostopno ne le članom, ampak vsakemu ljubitelju znanosti, in sicer v deželni hiši, to je prav tam, kjer ima svoj sedež današnja SAZU. Za razširitev znanosti med ljudi so tistega leta ustanovili na svoje stroške *javno biblioteko*, dostopno brezpogojno vsakomur, ki se zanima za znanost. Predsednik dr. J. Prešeren, Janez Ant. Thalnitscher in škof Žiga grof Herberstein so v ta namen zložili svoje privatne knjižnice v javno knjižnico in jo namestili v škofijsko seme-

nišče. Z občnim zborom in slovesno baklado na Ljubljani so leto zatem (1702) proglasili ustanovitev glasbenega društva Academia Philo-Harmonicorum. Do leta 1725 je Akademija razpadla, nekaj zaradi pomrlih najbolj delavnih članov, nekaj zaradi tega, ker so si jezuiti lastili monopol v znanosti. Knjižnica je prešla v last škofijskemu semenišču. Knjig ima nad 16.000, med njimi je tudi marsikaka redkost, n. pr. Megiserjev slovar Thesaurus Polyglottus iz leta 1603.

Akademija je vzbudila v Ljubljani umetniško arhitekturo, kiparstvo, slikarstvo in tudi glasbo. Sad tega prizadevanja so ravno najlepše javne stavbe v Ljubljani, nastale v 18. stoletju: semenišče, stolnica, magistrat, uršulinska cerkev, Robbov vodnjak, Gruberjeva palača in še mnogo drugih, umetniško izdelanih zunaj in v notranjosti. Umetnina posebej je glavni portal semenišča; podpirata ga dva giganta, izklesana iz kamna. Nad vhom je napis »Virtuti & Musis« (kreposti in muzam). Prešernov prijatelj in učenjak dr. Jakob Zupan je parodiral ta napis z besedno igro »Servituti & Muscis« (sužnosti in muham). Umetniško je izdelana prav tako semeniška knjižnica: dvorano je poslikal Quaglio s freskami, tudi lesena oprema je izdelana umetniško. Še vse veličastnejša je arhitektura stolnice s posebej zanimivo kupolo. V cerkvi so pokopani: kot prvi dr. J. K. Prešeren, njen glavni graditelj J. A. Thalnitscher, škofa Wolf in Pogačar in še drugi.

Na Vodnikovem trgu je stalo častljivo licejsko poslopje, ki je dajalo streho mnogim važnejšim šolskim ustanovam nad eno stoletje, namreč od 1790 do 1902, ko so ga od potresa (1895) poškodovanega končno podrli. Zdaj je na tem prostoru živilski trg. Kot nepremakljiva priča iz prejšnjih časov je ostal na svojem prostoru v bron uliti prvi naš pevec *Valentin Vodnik*, tu slovesno postavljen 30. junija 1889, pred glavnim vhom takratnega poslopja, ki je v njem pesnik živel najprej kot frančiškanski redovnik, kasneje kot profesor gimnazijski mladini.

Najprej (1233) je stal tu namreč frančiškanski samostan, ki je čez 50 let pogorel in bil potem vnovič sezidan. V 16. stoletju so zaradi turških vpadov meščani utrdili tudi tu mestni zid, ki je potekal z Gradu do Ljubljanice, z obrambnim stolpom, tukajšnja mestna vrata pa imenovali »kloštrska vrata«. Zaradi luteranstva je samostan propadel, kajti poluteranjen meščanstvo ni več maralo podpirati menihov. Protestanti so poslej uporabljali tudi samostansko pokopališče, ki je stalo zunaj zidu na prostoru pred današnjo hišo na Krekovem trgu 10. Po razgonu protestantov so prišli v Ljubljano jezuitje in se naselili najprej tu, že čez nekaj mesecev pa so zamenjali to hišo s »cesarsko ubožnico« pri Sv. Jakobu. Škof Hren je zopet privabil frančiškane. Blizu dve sto let nato je Jožef II. razpustil ta samostan. Frančiškanom je bil dodeljen današnji njihov samostan na Prešernovem trgu, od koder je tedaj cesarski odlok pregnal obute avguštince. V starem frančiškanskem samostanu so usmiljeni bratje ustanovili deželno bolnišnico, a so se že čez nekaj mesecev preselili v razpuščen samostan bosonogih avguštincev na Ajdovščini ob današnji Titovi cesti.

Tedaj je pa *Anton T. Linhart* kot tajnik okrožnega urada predlagal guberniju v Gradcu (14. 7. 1786), naj v opuščeni frančiškanski samostan namesti normalko in licejsko knjižnico, ki sta v tesnih in vlažnih pro-

storih stare redute, tako da knjige v zabojih plesnijo. Deželni stanovi so nato poslopje odkupili od verskega zaklada, ga adaptirali do jeseni 1790 ter namestili vanj osnovno šolo, gimnazijo in knjižnico, naslednje leto pa še licej. Leta 1792 se je vselil tudi Linhart in tu že tri leta nato umrl (14. 7. 1795). Licejsko poslopje je bilo dvonadstropno in zelo obsežno, zidano v četverokotniku z dvoriščem v sredi. Sob je imelo preko šestdeset, zato je lahko sprejelo pod svojo streho še vrsto drugih zavodov: učiteljske, realke, Deželni (zdaj Narodni) muzej in Zgodovinsko društvo za Kranjsko, glasbeno in risarsko šolo, razen tega rudarsko sodišče in celó skladišče vojaških oblek ter pekarno ljubljanske garnizije; vojaške objekte so pozneje sicer namestili v razpuščeni samostan klarisinj nasproti hotela Slona, a vojaščina je delala nadlego prosvetnim ustanovam v hiši prav do konca, in sicer avstrijsko in ob okupacijah francosko vojaštvo, ki je zaradi pomanjkanja vojašnic iskalo na svojih pohodih prenočišča kar tu v šolskih prostorih.

Licej (tako se je prvotno imenoval gaj v Atenah, posvečen *Apolonu Likeju*, kjer je poučeval Aristotel svoje učence med sprehajanjem po gaju) so v Ljubljani ustanovili že jezuitje v svojem kolegiju pri Sv. Jakobu leta 1617 kot *scholae superiores* s tremi letniki poleg gimnazije, ki so jo imenovali takrat »latinske šole« ali »*scholae inferiores*«, s šestimi razredi. Latinske šole so obnovili po pregonu protestantov. Ti so namreč že leta 1563 ustanovili deželno *latinsko šolo*, nekakšno gimnazijo. Pouk je bil v prvih razredih slovenski in nemški, v 4. razredu pa v latinščini. Prvi rektor je bil Adam Bohorič; poučeval je tudi Sebastijan Krelj.

Jezuitski licej je obsegal: dialektiko (logiko), matematiko, fiziko, metafiziko, kazuistiko in etiko. Po razpustu jezuitov je bil licej reformiran že v stari reduti in potem tu v »licejskem poslopju«. Francozi so ga leta 1809 vzdignili celó na stopnjo vseučilišča z oddelki za medicino, kirurgijo, inženirsko stavbarstvo, jus, filozofijo in teologijo. Gimnazijo so leta 1810 okrnili na tri razrede. Ravnatelj je postal Vodnik, obenem ravnatelj Mestni glavni šoli in nadzornik začetnih šol, »*écoles primaires*«. V elementarne šole je bila vpeljana *slovenščina kot učni jezik*. Zato je Vodnik napisal znamenito »Pismenost ali Gramatiko za Perve Šole« (1811), prvo slovensko slovnico v slovenskem jeziku! Tudi v začetnih gimnazijskih razredih je bila slovenščina učni jezik poleg nemščine, v poznejših razredih francoščina, ki je bila seve tudi uradni jezik. Leta 1811 so ta licej, imenovan »*écoles centrales*«, preimenovali v »akademijo« s filozofskim, juridičnim, medicinskim in teološkim oddelkom, a gimnazijo s štirimi razredi v »licej«. Po njihovem odhodu je Avstrija vzpostavila prejšnji licej s filozofijo in teologijo, gimnazijo pa s šestimi razredi.

Licej je dobil leta 1817 tudi slovensko stolico, medtem ko smo jo imeli v Gradcu že pet let poprej, ustanovljeno medtem, ko je bila Ljubljana pod francosko okupacijo. Obisk teh tečajev je bil za bogoslovce obvezen, za laike ne. Predaval je Fran Metelko od začetka do leta 1849, potem na gimnaziji do upokojitve (1857). — V zadnjih letih je Janez Kersnik (ded pisatelja Janka) predaval v slovenskem jeziku tudi kemijo ali »ločbo« v neobveznih tečajih.

Po revoluciji leta 1848 je avstrijska reforma šolstva ukinila višješolski licej in namesto njega razširila *gimnazijski študij* na osem razredov

ter uvedla zaključni zrelostni izpit ali maturo (1850), obvezno za vstop na univerzo. Zraven je ustanovila (1849) tudi slovensko juridično fakulteto, ki pa je, prenesena v Gradec, prav kmalu shirala zaradi vladne nemške zakulisne politike.

Po potresu je morala višja gimnazija ostati še v zasilno popravljenem starem poslopju do jeseni 1899, ko je dobila svoje poslopje v Vorančevi (prej Tomanovi) ulici (današnja klasična gimnazija).

Še v starem poslopju se je namreč leta 1890 formirala iz preštevilnih oddelkov v nižjih razredih nova, imenovana nižja gimnazija. Odrejeni so ji bili pritlični prostori v istem poslopju. Po potresu se je morala preseliti v privatno hišo v Beethovnovi ulici št 3. Od leta 1900 se je postopoma reformirala v popolno in končno dobila lastno poslopje ob Poljanski cesti. Z njo se je začela načrtna *slovenizacija srednje šole*, sprva v nižjih razredih, polagoma pa je prodirala slovenščina kot učni jezik za nekatere predmete tudi v višje razrede. To je bila prva gimnazija, ki je že v Avstriji izdajala tudi letno šolsko izvestje v slovenskem jeziku. Prvo izvestje (1892) za obe leti nazaj je bilo še nemško; od naslednjega leta dalje pa že samo slovensko, a uradovanje je ostalo nemško (tudi spričevala!) vse do razpada Avstrije.

Druga pomembna ustanova v zdaj že zdavno podrtem poslopju na Vodnikovem trgu je bila *Licejska knjižnica*, kratko imenovana »Licejka«, po ukinitvi liceja Študijska knjižnica, od 1945 preimenovana v Narodno in univerzitetno knjižnico, tedaj že nastanjena v sedanjem poslopju.

Idejni in pravzaprav tudi dejanski začetek javne študijske knjižnice v Sloveniji pomeni *protestantska knjižnica*, ustanovljena ob evangeličanski latinski šoli deželnih stanov ter namenjena šoli, učiteljem in predikantom kot javna knjižnica. Toda — habent sua fata libelli, a te knjige so imele še prav posebno čudno in zanimivo usodo. Deželni stanovi so to knjižnico varno shranili v deželni hiši in so se upirali izročiti knjige protireformacijski komisiji celó na poziv nadvojvode Ferdinanda. Trdovratno so jih branili pred protireformacijskim požigom celih 15 let. Ko pa je tedaj Ferdinand osebno prišel v Ljubljano, so se pogodili tako, da jih sicer izroče škofu Hrenu, a da jih ta ne požge, marveč shrani in tako odpravi nevarnost »krivoverstva«. In tako je sam protireformacijski predsednik spravil krivoverske knjige reformatorjev v svoj knezoškofijski grad v Gornjem gradu. Med njimi so bile tudi Trubarjeve, ki jih je le-ta izročil deželnim stanovom pred svojim odhodom iz domovine leta 1565. V Gornjem gradu so knjige obležale pozabljene, torej brez haska, blizu dve sto let; niti kataloga jim ni naredil nihče, dokler jih ni prevzel v sklop licejske knjižnice njen prvi knjižničar Franc Wilde in jih popisal leta 1789; bilo jih je blizu 1400.

Druga javnosti namenjena študijska knjižnica je bila knjižnica prve Akademije operozorum (iz leta 1701); po razpadu Akademije je prešla v posest ljubljanskega semenišča.

Tretji pobudnik za ustanovitev javne knjižnice je bila *Družba za kmetijstvo in koristne vede*, ustanovljena leta 1767 z razsvetljenjskim programom. Nakupila si je izbrane zbirke knjig o ekonomiji, fiziki, mehaniki, stavbarstvu, botaniki, prirodoslovju, rudarstvu in kmetijstvu ter nameravala ustanoviti obsežno javno biblioteko z nakupom bogate

knjižnice knezov Auerspergov v knežjem dvorcu, ki je stal na prostoru današnje NUK; vredna je bila 16.000 gld., dobili pa bi jo bili za 1200 gld., kar je bilo le trinajsti del njene vrednosti. Predlog prosvetni komisiji na Dunaju ter guberniju v Gradcu je zaradi denarne zadrege obnemogel. Knjižnica je čakala v Ljubljani na kupca še 110 let, dokler ni dvorca razrušil potres, knjižnico pa so odpeljali v grad Losenstein na Gor. Avstrijskem. Nadalje je Družba za kmetijstvo predlagala zgraditev posebnega knjižničnega poslopja na pogorišču jezuitskega kolegija in sama hotela prevzeti kritje stroškov; zraven je predlagala združitev licejske, semeniške in svoje knjižnice (1784). A Družba ni utegnila dočakati ureditve te zamisli, ker se je razšla že 1787. Podoben predlog za združitev knjižnic iz razpuščenih samostanov je dal tudi ljubljanski okrožni urad, vsekakor na pobudo tajnika Linharta (24. 5. 1784).

Tako je stvarna osnova za javno študijsko knjižnico postala *knjižnica jezuitskega liceja*, ko jo je prevzela po papeževem razpustu jezuitov (1773) država po cesarskem odloku Jožefa II. Pa tudi tej knjižnici je že grozil požar, namreč tisti strašni požar, ki je uničil samostan, šentjakobsko in florjansko cerkev ter nad sto hiš (1774), a je knjižnici po čudnem naključju večinoma prizanesel. Ob njej so se zbrale knjižnice: 1. kartuzijancev iz Bistre, 2. bosonogih avguštincev v Ljubljani, 3. obutih avguštincev v Ljubljani, 4. cistercijancev v Kostanjevici, 5. cistercijancev iz Stične, 6. servitov iz Devina, 7. Kmetijske družbe, 8. iz zapuščine generalnega vikarja Peera. Vseh knjig je bilo blizu 19.400. Enotna javna Licejska knjižnica je začela poslovati 15. februarja 1794.

Licej in knjižnica sta imela prostore v drugem nadstropju; glavna čitalnica je bila v bivšem samostanskem refektoriju, v traktu proti semenišču. Bibliotekarjevo stanovanje je zavzemalo pet sob v severnem traktu (proti Ljubljani). Tu je prebival zadnjih pet let svojega življenja tudi *Matija Čop* kot bibliotekar (upravnik) knjižnice. Njegovo življenje je bilo tesno povezano s to hišo že od njegovega desetega leta; tu je obiskoval tri razrede trivialke, nato v francoski dobi štirirazredno gimnazijo, potem dve leti liceja (tretji letnik filozofije je študiral na Dunaju), nato zopet v Ljubljani tri leta bogoslovja do 1820. Čez sedem let se je vrnil iz Lwowa sem kot profesor v humanitetnih razredih na gimnaziji in se 1830 preselil v to hišo kot bibliotekar Licejke. Od tod se je odšel tisto usodno popoldne 6. 7. 1835 kopat v Savo pri Tomačevem, od koder se je nekaj ur nato vrnil mrtev. V Licejki je bil 40 let v službi čbeličar Miha Kastelic, sprva kot skriptor (od 1825), potem kot bibliotekar (1850—1865). Skoraj celih 50 let pa je bil tu v službi še drug čbeličar, Jurij Kosmač (1823—1872); dasi je absolviral prvi letnik liceja, je služil prvih 30 let kot sluga, šele zadnjih 20 let kot skriptor. V Novicah je opisal »c. kr. licealno bukvarnico« (1850), pozneje tudi v nemščini (*Die k. k. Lyzealbibliothek*, 1857). Za Kastelicem je postal kustos Licejke dr. Gottfried Muys (1865—1897), ki se je kot nemški znanstvenik (bil je poprej univerzitetni profesor v Lwowu) z vsem svojim vplivom zavzel za to, da je (deloma tudi po Miklošičevem posredovanju) dobil po Kosmačevi upokojitvi skriptorsko službo *Fran Levstik* (29. avgusta 1872), ki je tako dobil kot 41-leten mož prvokrat spodoben kos kruha s službo, ustvarjeno zanj. Levstika skriptorja popisuje dr. Jože Debevec v svojih

»Vzorih in bojih« z vsó študentovsko prisrčnostjo; tako njegovo resnost v knjižnični čitalnici kakor tudi strogost nasproti študentovskim razposajenostim, ki jim ni mesta na takem prostoru. Deset let po Levstikovi smrti je dobil Muys za skriptorja vsestransko izobraženega in delavnega Luko Pintarja. Ta dva je zadela težka naloga, ob potresu reševati knjižnico ravno iz najbolj porušenega dela poslopja v drugem nadstropju. Deloma sta ji našla zasilno varstvo v Deželnem muzeju. Drugi del knjižnice je dobil (1901) še nekaj prostora v Beethovnovi ul. 3. Medtem je po Muysovi smrti postal kustos knjižnice Konrad Stefan (1897—1909). Ta je podrobneje opisal ves nastanek in upravljanje Licejke (Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach 1907). Tedaj se je z II. državno gimnazijo preselila v novo skupno poslopje ob Poljanski cesti. Po Stefanovi smrti je vodil knjižnico Luka Pintar do svoje smrti (1915). Prav ob začetku druge svetovne vojne se je knjižnica preselila v lastno poslopje, to je današnja NUK.

Normalka (osnovna šola) je imela prostore v pritličju desnega trakta v ogromnih sobah, kjer se je gnetlo kar po 80 do 90 učencev v enem razredu. Prav na sredi sobe je stala železna peč. Polovica učencev je sedela v prednjem, druga polovica v zadnjem delu sobe in vse je moral obvladati en sam učitelj. Takšne razmere so vladale do 1887, ko se je šola preselila v lastno poslopje na Ledini. Ta zavod štejemo za najstarejši ljubljanski šolski zavod, ki je imel svoje prostore nekoč v 14. stol. blizu stolne cerkve proti Ljubljani kot javna šola; sicer pa so bile v tistih časih le samostanske in ponekod župnijske šole. Javne in obvezne šole je ustanovila šele cesarica Marija Terezija (1774). Pri nas je bil posebno delaven organizator šolstva Blaž Kumerdej.

Učiteljšče se je preselilo iz licejskega poslopja (1884) v lastno hišo na Resljevi cesti. Deželni muzej je dobil svoje poslopje na današnjem Trgu herojev leto kasneje. Realka je bila ustanovljena 1852 kot nižja, od 1863 višja s šestimi razredi, od 1871 s sedmimi razredi, od 1874 v lastnem poslopju v Vegovi ulici.

Za zidovi licejske stavbe in zunaj njih je utripalo življenje mladih rodov z vsemi akordi v molu in duru, kakor je to naravno mlademu življenju, le da je bila v tisti dobi kulturna in socialna podoba našega ljudstva precej drugačna in je zato današnjemu rodu teže razumljiva brez poznanja zgodovine. Vse šole so bile nemške, slovenščina ni imela v javnosti nobene veljave; zato je bila tudi v šoli le pastorka kot nevažen učni predmet. Prešeren n. pr. se je pri starem stricu Jožefu na Kopanju moral naučiti nemščine, da je potem lahko v Ribnici uspešno izdeloval osnovno šolo. Politični in verski absolutizem je hromil duha, želeč vzgojiti hlapčevsko pokorne uradnike, slepo verujoče v oblast. Toda kulturni in politični tokovi velikih narodov niso mogli iti mimo našega brez odmeva, čeprav so njegovi sinovi, doma izpod slamatih kmečkih streh, študirali večinoma v revščini, pogosto ob kruhu, zelju, krompirju in fižolu, tako da se je naše ubogo, tlačansko in le za silo pismeno ljudstvo vzdignilo v kratkem stoletju od abecednikov in katekizmov skozi verske, črkarske, politične in literarne boje v narod na evropski višini. In prav iz te hiše na tem prostoru, ki zeva zdaj že nad pol stoletja v praznino, so izšle generacije pionirjev našega preroda, začenši od Vod-

nika, Kopitarja, Čopa in Prešerna pa preko mladoslovenskega trozvezdja Levstik-Stritar-Jurčič, dalje preko »vajevev« in Levca, Kersnika, Tavčarja, Finžgarja do »moderne« z Murnom in Župančičem ter njihovih sodobnikov Prijatelja, Nahtigala, Lajovca, Plemlja in drugih. Leta 1898 se je poslovila od hiše in dijaškega življenja parnasovska družina osmošolcev z literarnim almanahom Na razstanku. Nato se je slovesno poslovila od starih zidov jeseni 1899 tudi gimnazija in se naslednji dan s starimi profesorji Antonom Bartlom, Maksom Pleteršnikom, Ivanom Vrhovcem, Tomom Zupanom in drugimi ter mladim dijaškim rodom preselila v novo, lastno poslopje v Vorančevi ulici. Tam se jim je čez nekaj let zopet pridružil mladi pesnik Oton Župančič, tedaj kot suplent, a je dal že po enem semestru slovo šolski službi za vselej (1903).

Tudi položaj profesorjev v prvi dobi, ko so jim rezali kruh absolutistični režimi, ni bil zavidanja vreden. Večjo veljavo so dosegli šele v ustavni dobi po 1860. Iz prvih časov je zelo ilustrativen primer Valentina Vodnika. Ko je 1798 postal učitelj »poetike«, petega razreda gimnazije, je poučeval v njem prav vse predmete, razen verouka. Za učitelja in učence je bila takrat že ta osnovna težava, da mladina ob vstopu na gimnazijo večinoma še ni znala nemškega jezika, a to je bil učni jezik, in se ga je začela učiti šele obenem z latinščino. Zato so pozneje (1807) uvedli še elementarni razred, imenovan »parva«, kot začetnico ali pripravnico za gimnazijo. Druga ali pravzaprav glavna težava študentov in profesorjev je bila revščina. Vodnik je imel letne plače 400 gld., kar je pomenilo mesečno 33 gld. in prav toliko krajcarjev (po kupni vrednosti nekaj več ko današnjih 15.000 din). Za primerjavo z Vodnikovo profesorsko plačo vzemimo približno v tisti dobi honorar, kakršnega je imel Jernej Kopitar kot inštruktor, dasi še študent; prejemal je v neki romunski družini na Dunaju prav vso oskrbo in tisoč goldinarjev na leto. Vodnik se je na seji (11. 12. 1801) takole pritožil zaradi slabe plače: »Sedaj se mora učitelj zadovoljiti z mrzlo večerjo ter z mesom in zeljem za kosilo, pod vrhnjo obleko pa spodnjo skrivati, če se hoče pretolči. Časti nima druge razen tiste, ki si jo sam pribori. Vse odlikovanje učitelja za njegovo službovanje je v šolskem prahu pokopano. Študenti, negodne priče njegovega truda, pa le redkokdaj hvalijo njegovo prizadevanje, venomer le tožijo in svojo lastno krivdo za kaznovano nemarnost (= slab uspeh) na učitelja zvrčajo.« (Prav zares: nil novi sub sole!) Čez šest let nato so bile plače profesorjem zvišane za 500 in 600 gld. ter uveden predmetni pouk po strokah. Vodnik je poslej učil zemljepis in zgodovino v vseh razredih. Po francoski okupaciji je poučeval še dve leti in pol, dokler ga ni 12. 1. 1816 nadomestil sicer učeni, a nekoliko prenapeto samozavestni Elija Rebič (1784—1865). To je tisti Rebič, ki so ga dijaki nazivali »grmeči Jupiter« in ga je pozneje Prešeren zbodel z epigramom »V Ljubljani je možič...« Vodnik je prejel ob slovesu sicer pohvalno priznanje za svoje odlično delo, pokojnine pa le 200 gld. na leto.

Življenje našega dijaštva v prejšnjem stoletju obravnavajo premnogi spisi, tudi avtobiografski, n. pr. Trdinovo *Moje življenje*, Valjavčevi avtobiografski podatki v Levčevem opisu njegovega življenja (Knezova knjižnica 1895), Stritarjevi spominski spisi. Levstikovo življenjsko tragedijo, ki izvira prav iz šolske diktature kateheta Globočnika, je z

dramatsko plastičnostjo prikazal dr. Anton Slodnjak v biografskem romanu Pogine naj — pes! V humor odeto romantiko dijaškega življenja slika avtobiografija Jakoba Alešovca Kako sem se jaz likal. Dr. Jože Debevec je zajel v Vzorih in bojih v obliki pisem dijaško kroniko vseh osmih let študija v stari gimnaziji, hkrati pa življenje in miselnost v osemdesetih letih. Težavno in večini slovenskega dijaštva podobno pot do učenosti je zajel v avtobiografski zgodbi Študent naj bo Franc Finžgar. Svojevrstno zanimivo je pogodil tedanje razmerje med dijaki in profesorskimi »originali« turistično navdahnjeni dr. Josip C. Oblak v šaljivem spisu Na Maturino špico.

Z Vodnikovega trga drži na Grad še vedno Študentovska ulica, spomin na stotine dijakov, ki so se v teh trdnjavsko močnih hišah gnetli v zatohlih sobah pri dijaških gospodinjah. V vogalni hiši na št. 1 je prebival nekaj let tudi Levstik, ko se je vrnil kot skriptor v Ljubljano. Drevo red ob Ljubljani, ki se je imenoval še do nedavnega Šolski drevo red, je zdaj Adamič-Lundrovo nabrežje.

Janez Gradišnik

KAKO SI BOGATIMO IN KAKO SIROMAŠIMO JEZIK

Skrajnosti so redkokdaj dobre in v jeziku se moramo varovati obeh: tiste, da bi kakor srake skušali znositi v svoje gnezdo vse, kar vidimo bleščečega ali kako drugače mikavnega pri drugih pticah, pa četudi so nam sorodne; in tiste, da bi bili pripravljeni pobrati, sit venia verbis, vsako figo na cesti. S prvim merim na nepotrebno izposojanje iz drugih jezikov — o tem je bilo povedano že marsikaj. Z drugim pa na skoraj prav tako nezdravo nagnjenost k temu, da nam je dobra že kar vsaka beseda, samo da jo kje uporabljajo. O tem redkokdaj kdo spregovori, pa bi bilo potrebno, morda prav toliko kot o tujkah in izposojenkah.

Ni dvoma, da si moramo jezik vedno znova poživljati in bogatiti pri ljudskem jeziku in pri narečjih. O našem ljudskem jeziku vemo, da ima veliko starih izposojenk, ki si doslej večidel niso mogle izbojevati domovinske pravice v knjižnem jeziku. Zadnji čas nam je dr. Anton Bajec izpričal, kako krivični smo bili v tem pogledu, ko smo nekatere sprejeli, druge, enako dobre ali slabe, pa so ostale pred pragom. Ali naj zdaj vsem na široko odpremo duri? Dr. Kolariču se smili »klamfa« in navaja (JiS II, 119) skoraj sto besed, ki se mu zdijo »prav toliko vredne«, pa niso križane v Slovenskem pravopisu; osebno tudi misli, da je SP v nekaterih primerih prestrog. Jaz za svojo osebo pa bi lepemu številu teh besed prilepil zvezdico in nekaterim tudi križec, ker se mi zdijo nepotrebne in povrhu grde.

Mislim, da je tu iskati razloček med gledanji: jezikoslovec utegne včasih pozabiti, da jezik ni samo besedno gradivo in logičen sestav, temveč da ima tudi svojo lepoto, svojo blagglasnost — saj so ga najprej govorili in šele potem pisali! — in da je treba upoštevati tudi te lastnosti.